

djela. Nadam se da će se isto dogoditi i drugim njegovim čitateljima, kako vjernicima tako i duhovnim pastirima.

Matej Sakač

T. C. Schmidt

Josephus and Jesus: New Evidence for the One Called Christ

Oxford: Oxford University Press, 2025., str. 317

U uzbudljivom detektivskom djelu koje obuhvaća razdoblje od tisuću godina i koristi pet drevnih jezika, T. C. Schmidt uspio je ponovno uzdrmati, a po svemu sudeći i opovrgnuti, gotovo općeprihvaćeno znanstveno mišljenje da je *Testimonium Flavianum* (Svjedočanstvo), kratak dio teksta o Isusu iz *Židovskih starina* Josipa Flavija (18.63–64), ili kasniji kršćanski umetak ili sasvim neautentičan. Schmidt pokazuje, po mom sudu vrlo uvjerljivo, da se može dokazati kako je *Svjedočanstvo* u cjelini autentično te da ga je napisao Josip Flavije krajem prvoga stoljeća nove ere. Ispod navodim grčki tekst *Svjedočanstva* zajedno s prijevodom na hrvatski jezik:¹

⁶³Γίνεται δὲ κατὰ τοῦτον τὸν χρόνον Ἰησοῦς σοφὸς ἀνὴρ, εἶγε ἄνδρα αὐτὸν λέγειν χρή· ἦν γὰρ παραδόξων ἔργων ποιητής, διδάσκαλος ἀνθρώπων τῶν ἡδονῆ ἢ τάληθῆ δεχομένων, καὶ πολλοὺς μὲν Ἰουδαίους, πολλοὺς δὲ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐπηγάγετο· ὁ χριστὸς οὗτος ἦν. ⁶⁴καὶ αὐτὸν ἐνδείξει τῶν πρώτων ἀνδρῶν παρ' ἡμῖν σταυρῶ ἐπιτετιμηκότος Πιλάτου οὐκ ἐπαύσαντο οἱ τὸ πρῶτον ἀγαπήσαντες· ἐφάνη γὰρ αὐτοῖς τρίτην ἔχων ἡμέραν πάλιν ζῶν, τῶν θείων προφητῶν ταῦτά τε καὶ ἄλλα μυρία περὶ αὐτοῦ θαυμάσια εἰρηκότων. εἰς ἔτι τε νῦν τῶν Χριστιανῶν ἀπὸ τοῦδε ἰνομασμένον οὐκ ἐπέλιπε τὸ φύλον.

⁶³Otprilike u to vrijeme živio je Isus, mudar čovjek, ako ga se uopće smije nazvati čovjekom. Jer bio je izvoditelj čudesnih djela, učitelj ljudi koji s radošću primaju istinu, i privukao je k sebi mnoge Židove i mnoge pogane. On je bio Krist. ⁶⁴I premda ga je Pilat, na nagovor prvaka našega naroda, osudio na smrt na križu, oni koji su ga od početka ljubili nisu prestali za njim ići. Jer on im se ukazao treći dan ponovno živ, kao što su božanski proroci predskazali o njemu ove i na tisuće drugih čudesnih stvari. I do sada nije nestala zajednica kršćana, koja po njemu dobiše ime.

1 Grčki tekst uzet je iz digitalne verzije Accordance, koja se temelji na: B. Niese, *Flavii Iosephi Opera*, izdanje iz 1890. U originalnom članku nalazi se engleski prijevod Williama Whistona iz: *The Works of Flavius Josephus: Complete and Unabridged, New Updated Edition* (Peabody, MA: Hendrickson, 1987), ovdje preveden na hrvatski.

Kad većina studenata pročita kratko *Svjedočanstvo* koje sadrži otprilike 90 riječi,² često su isprva iznenađeni. S jedne strane čudi ih da bi ovaj stari židovski pisac na tako pozitivan način pričao o Isusu, a s druge strane da osoba koja je napisala te riječi nije bila kršćanin. Naizgled prokršćanske ili možda čak konfesionalne formulacije djeluju nevjerojatnim, ako ne i nemogućim proizvodom pera židovskog pisca za kojeg znamo da *nije* bio kršćanin. Nadalje, u slučaju da se radi o autentičnom djelu, *Svjedočanstvo* je jedno od najranijih, najpotpunijih i kontekstualno najbližih nekršćanskih povijesnih izvještaja o životu Isusa iz Nazareta – izvještaja koji se u osnovi slaže s evanđeoskim prikazima. Možda upravo zbog takvih naizgled paradoksalnih značajki većina suvremenih znanstvenika odbacuje potpunu autentičnost odlomka. Neki tvrde da Josip Flavije uopće nije pisao o Isusu iz Nazareta te da je cijelo *Svjedočanstvo* rana kršćanska krivotvorina umetnuta u rukopisnu tradiciju *Starina*. Prihvaćenije je stajalište da je Josip Flavije zaista napisao nešto o Isusu, možda nešto prilično neupečatljivo, što su poslije kršćanski prepisivači proširili dodacima kako bi izrazili osnovna kršćanska vjerovanja o njemu.

Schmidt dovodi u pitanje uvriježeno mišljenje o *Svjedočanstvu* polazeći od povijesti njegova prijema, dviju ključnih tekstualnih varijacija u latinskoj i sirijskoj tekstualnoj tradiciji, stilske i sadržajne osobitosti odlomka te povijesne vjerojatnosti Flavijeva autorstva. Donekle je ironično što odlomak koji suvremenom čitatelju izgleda gotovo kao apologija među ranim kršćanskim piscima nije nailazio na takav prijem. Schmidt pokazuje da je *Svjedočanstvo* među Grcima, na zapadu (na latinskom jeziku) i na istoku (na sirijskom i arapskom) općenito primljeno s oprezom i suzdržanošću. Mnogi patristički autori nisu ga vidjeli onoliko izrazito prokršćanskim koliko su to kasniji čitatelji pretpostavljali. Ovi pokazatelji služe kao poticaj za Schmidtovu istragu i potragu za odgovorom na pitanje zašto razina oduševljenja kršćanskih autora toliko odstupa od naših pretpostavki.

Schmidt pokazuje da se riječi u grčkom tekstu *Svjedočanstva* mogu različito shvatiti. Iako se neki aspekti teksta mogu razumjeti u pozitivnom svjetlu, većina odlomka ostaje nejasna – često otvorena za različita tumačenja, a u nekim slučajevima čak i sklona negativnom prikazu Isusa. Nadalje, Schmidt pokazuje da prvi kršćani nisu koristili izraze kojima se *Svjedočanstvo* služi za opis Isusa – možda zbog njihove nejasnoće ili njihovih potencijalno negativnih konotacija. Osim toga, autor utvrđuje da vokabular i frazeologija nedvojbeno pripadaju Flavijevu stilu.

Djelo je podijeljeno na dva dijela, a prvi nosi naslov „The Authenticity of the *Testimonium Flavianum*“. Prva dva poglavlja bave se grčkom recepcijom (gl. 1), a zatim zapadnom i istočnom recepcijom (gl. 2). Treće poglavlje, „An Authorial Commentary on the *Testimonium Flavianum*“, najdulje je poglavlje u knjizi, što

2 Navedeni grčki tekst sadrži 89 riječi. Međutim, Schmidtov argument za dvije dodatne riječi zasnovan na dokazima u drugim verzijama sugerira da je originalni grčki tekst sadržavao 91 riječ (vidi ispod).

je sasvim razumljivo – u njemu nalazimo glavni sadržaj argumenta. Tamo se Schmidt upušta u detaljnu egzegezu *Svjedočanstva* koja potom vodi do zaključnog poglavlja (4) prvoga dijela, „Authenticity and Possible Translations of the *Testimonium Flavianum*“.

Drugi dio nosi naslov „The Sources of Josephus and the Meaning of the *Testimonium Flavianum*“. Ovdje, u petom i šestom poglavlju, Schmidt sjajno raščlanjuje društvenu mrežu Josipa Flavija ne bi li otkrio najvjerojatnije izvore Josipova znanja o Isusu – s posebnim naglaskom, u šestom poglavlju, na identificiranje onih koje Flavije naziva „prvacima našega naroda“, a koji su podigli optužbe protiv Isusa pred Pilatom. Posljednje, sedmo poglavlje sadrži sažetak cjelokupne argumentacije te pruža uvid u implikacije prihvatanja autentičnosti *Svjedočanstva* za naše razumijevanje povijesnog Isusa. Djelo je opširno dopunjeno sa šest dodataka, od kojih svaki dublje istražuje pitanja relevantna za središnju tezu knjige.

Budući da se Schmidtova glavna teza uvelike oslanja na njegovu egzegezu *Svjedočanstva* u trećem poglavlju, ovdje ću istaknuti nekoliko primjera neutralnosti ili dvosmislenosti grčkoga teksta koje on posebno naglašava.

U prvom od dva ključna tekstualna dokaza Schmidt ističe da u grčkom tekstu *Svjedočanstva*, koji je sačuvan u rukopisu Euzebijeve *Crkvene povijesti*, iza imena Isus dolazi neodređena zamjenica τις, varijacija koja se također odražava u starijim sirijskim i armenskim prijevodima. Predstavljanje Isusa kao Ἰησοῦς τις („neki Isus“) ne samo da daje odlomku notu dvosmislenosti, nego predstavlja i jedan od tipičnih Flavijevih stilskih postupaka kad govori o likovima spornog ugleda. Takva njegova upotreba vidljiva je i kad govori o drugim mesijanskim pretendentima kao što su bili Menahem i Šimun, kao i mnogim drugim povijesnim osobama u njegovim djelima (vidi: Schmidt, 67–68). Uvrštavanje zamjenice τις nije samo dosljedno Flavijevu uobičajenom izrazu, nego bi čitatelje potaknulo na dvosmisleno, pa čak i negativno očekivanje prema onome što slijedi u opisu Isusa. Na kraju, kršćanski interpolator koji bi htio nešto umetnuti u tekst sigurno ne bi na taj način predstavio Isusa.

Nadalje, *Svjedočanstvo* na početku izvještava da je Isus bio σοφός („mudar“) čovjek. Premda su prvi kršćani neupitno priznavali Isusovu mudrost, rijetko su ga nazivali σοφός, vjerojatno zato što bi ta riječ mogla imati negativne poveznice s poganskim mudracima. Neposredno potom Flavije piše da je Isus bio „izvođitelj čudesnih djela“ (παράδοξων ἔργων ποιητής). Ovo se opet na prvi pogled čini prokršćanskom tvrdnjom, dosljednom s Evanđeljima i ranim kršćanskim vjeronanjima. Međutim, kako Schmidt pokazuje, Isusovi židovski protivnici nikada nisu osporavali njegova čudesna djela. To je vidljivo u antagonističnim rabinskim zapisima gdje su Isusa optuživali za prakticiranje vraćanja (Babylonian Talmud *Sanhedrin* 43a.20), na što se aludira i u samim Evanđeljima (u Mt 12,22-27 i paralelnim odlomcima). Nadalje, Schmidt pokazuje da je grčki izraz ovdje preveden kao „čudesna djela“ παράδοξος bio dosta dvosmislen. Iako nije uvijek imao nega-

tivnu konotaciju, mogao je upućivati na nešto nevjerovatno, neobično, spektakularno ili čak zlobno. Lako se moglo protumačiti da Isus ima moć činiti nevjerovatna djela, ali da su ta djela zapravo prijeverna i čak đavolska. Zaista, ovaj izraz koristi se samo jednom u Novom zavjetu (Lk 5,26) gdje opisuje reakciju mnoštva nakon Isusova iscjeljenja uzetog, a tamo se često prevodi kao „neobične/nevjerovatne“ stvari.³ Novozavjetni pisci, kad žele opisati i potvrditi Isusova čudesna djela, opisuju ih drukčijim riječima. Schmidt također pokazuje iz drugih mjesta u *Starinama* (2.285–6) da Flavije koristi παράδοξος u kombinaciji s σοφός kako bi opisao faraonove dvorske čarobnjake u pripovijesti o Izlasku – dakle u jasno negativnom kontekstu. Takva je upotreba kod njega uobičajena dok u Novom zavjetu nije takva. Schmidt stoga zaključuje da se „ne čini vjerovatnim da bi kršćanski interpolator umetnuo izraz kao što je παράδοξος u *Svjedočanstvo*“ (str. 75).

Isto bi se moglo ustvrditi i za redak preveden kao: „ako ga se uopće smije nazvati čovjekom“. Suvremenom kršćanskom čitatelju takva izjava na prvi pogled zvuči kao šokantna tvrdnja o Isusovoj božanskoj naravi. No Schmidt upozorava da bi, kao prvo, ranokršćanski pisci smatrali preispitivanje Isusova *čovještva* herezom i stoga ne bi htjeli umetnuti takvu izjavu. Kao drugo, ovaj izraz može se shvatiti i kao pogrdan jer može sugerirati da je Isus bio *manje od* čovjeka ili pak đavolski, ili se možda radi o sarkastičnom izrazu, što je bila Flavijeva navada, ili pak o božanskom epitetu koji Flavije drugdje koristi za Mojsija ili Iliju. Time portret Isusa koji *Svjedočanstvo* nudi ostaje donekle nejasan, međutim, korišteno nazivlje i frazeologija dosljedno se uklapaju u stil Josipa Flavija, a ne kršćanskih zapisa.

Svjedočanstvo također opisuje Isusa kao „učitelja ljudi koji s radošću primaju istinu“. No opet, precizno nazivlje grčkoga teksta znatno je manje otvoreno pozitivno nego što to sugerira engleski (ili hrvatski) prijevod. Ključni izrazi su ἡδονή („s radošću“) i τάληθῆ, koji Schmidt prevodi kao „očiglednosti“. On pokazuje da je riječ ἡδονή kod većine ranokršćanskih pisaca nosila negativnu konotaciju, dok se oblik τάληθῆ uopće ne pojavljuje ni u grčkom Starom ni u Novom zavjetu – u oba nalazimo oblik ἀληθής („istina“). Napeta kombinacija „radosti“ i „očiglednosti“ upućuje na rečenicu koja je više dvosmislena nego pozitivna te, što je ključno, ovo nisu izrazi koje bi rani kršćanski pisac umetnuo.

Svjedočanstvo nadalje navodi da je Isus privukao mnoge među Židovima i Grcima. Kako Schmidt (str. 80–81) ističe, Evanđelja ne prikazuju Isusa kao onoga tko vodi Grke, nego kao onoga koji je poslan izgubljenim Izraelovim ovcama. Još važnije, riječ ἐπηγήγατο, prevedena kao „privukao“ mogla bi se razumjeti, a Flavije je upravo tako često koristi, kao „odvesti“, odnosno odvesti na krivi put.

U uvjerljivoj raspravi Schmidt navodi odlomak iz *Starina* (17.327–329) koji smatra „veoma podcijenjenim među znanstvenicima“. U njemu Josip Flavije opisuje nekoga varalicu Aleksandra, lažnog Herodova sina. Schmidt (str. 82) sažima

3 Zaista, to nije biblijski naziv. Svih osam pojavljivanja u grčkom Starom zavjetu (LXX) nalaze se u apokrifnim knjigama.

pripovijest ovako: „Zajedno sagledano, Flavije tvrdi da je lažni Aleksandar ‘uvjero’ ili čak ‘odveo na stranputicu’ (ἐπηγάγετο) određene ljude (ἀνθρώπων) zato što su ‘primili’ (δεχόμενον) njegove riječi ‘s radošću’ (ἡδονῆ).“

Slična kombinacija naziva koju Flavije koristi za varalicu kao i za Isusa u *Svjedočanstvu* čini tu izjavu u najmanju ruku nejasnom.

Schmidt slično prikuplja brojne druge paralele iz Flavijeva opusa kako bi pokazao ne samo da je jezik *Svjedočanstva* tipično njegov, nego i da je sam po sebi dvosmislen. Nadalje, pokazuje da te konkretne riječi i fraze definitivno *nisu* ono što bi kršćanski pisac umetnuo kako bi preradio odlomak i učinio ga eksplicitnije kršćanskim.

Međutim, najizravnija „kršćanska“ izjava ipak dolazi na kraju retka 63: „On je bio Krist“. Ovdje se Schmidt (str. 86) poziva na tekstualne dokaze. Jeronimov latinski prijevod *Svjedočanstva* iz 4. stoljeća glasi: *Christus credebatur esse* („vjerovalo se da je Krist“), a kasnije sirijske verzije sadrže slične riječi: „smatralo se da je Krist“. Ovi latinski i sirijski svjedoci upućuju na postojanje drukčije tekstualne tradicije od one sačuvane u postojećem grčkom jeziku. Schmidt zaključuje da dokazi iz latinske i sirijske verzije upućuju na vjerojatnost da je originalni grčki jezik *Svjedočanstva* sadržavao particip *λεγόμενος*, tako da bi redak glasio: „zvali su ga Krist“ – a ne: „on bio Krist“. Upravo taj izraz Flavije koristi u jedinjoj drugoj referenci na Isusa u svojim djelima, u *Starinama* 20.200: Ἰησοῦ τοῦ λεγομένου Χριστοῦ („Isus zvani Krist“).

Još jedna važna točka jest redak koji naizgled svjedoči o uskrsnuću, preveden kao: „Jer on im se ukazao treći dan ponovno živ“ (ἐφάνη γὰρ αὐτοῖς τρίτην ἔχων ἡμέραν πάλιν ζῶν). Opet se isprva, posebice u prijevodu, ova izjava čini Flavijevim utvrđivanjem uskrsnuća ili barem neke vrste Isusova pojavljivanja svojim učenicima. No grčki glagol φαίνω u aoristu (ἐφάνη), kada je praćen participom kao ovdje (ἐφάνη . . . ζῶν), može značiti ne samo „ukazati se“, nego i „činiti se“. Schmidt stoga predlaže prijevod: „učinio im se živim“ ili kao drugu mogućnost: „činilo im se da je živ“. Oba prijevoda savršeno su dopustiva iz grčkoga teksta, a Schmidt ih potkrepljuje brojnim primjerima iz književnosti, uključujući Flavijevu upotrebu φαίνω u preko stotinu slučajeva. U najmanju ruku, upotreba φαίνω s participom nije jasno definirana i različiti je čitatelji mogu različito razumjeti. Štoviše, Schmidt (str. 100) pokazuje da su za opis Isusova uskrsnuća prvi kršćani obično koristili glagol ὀράω, a ne φαίνω (Mt 28,7.10; Lk 24,34; Dj 13,31; 1 Kor 15,5-8), a konstrukcija „treći dan“ (τρίτην ἔχων ἡμέραν) odstupa od uobičajenog izraza kršćanskih tekstova (τῆ τρίτῃ ἡμέρᾳ).

Ako Schmidt u prvomu dijelu uspijeva ustanoviti autentičnost *Svjedočanstva* na temelju tekstualne analize odlomka u svjetlu Flavijeva opusa i drugih dokaza, u drugom dijelu tu tvrdnju još snažnije potvrđuje pokazujući veliku vjerojatnost da je Flavije imao pristup izvještajima očevidaca Isusova suđenja i pogubljenja.

Na početku 64. retka *Svjedočanstva* čitatelj nalazi ovu izjavu: „I premda ga je Pilat, na nagovor prvaka našega naroda, osudio na smrt na križu...” Schmidt pokazuje da je izjava napisana u prvom licu množine „prvaka našega naroda“ (τῶν πρώτων ἀνδρῶν παρ’ ἡμῖν) vrlo karakteristična za Flavija. Nadalje, Schmidt vješto pokazuje kako je Josip, kao pripadnik svećeničke jeruzalemske obitelji te farizej, bio dobro povezan s vodećim ljudima u Jeruzalemu. Naime, osobni odnosi s velikim svećenicima, herodijancima i vodećim obiteljima, koje Flavije na drugim mjestima opisuje, čine sasvim mogućim da je Josip Flavije osobno poznao pojedince koji su u mladosti bili prisutni na Isusovu suđenju. Schmidt oblikuje fascinantnu sliku judaizma i kršćanstva prvoga stoljeća u kojoj Josip Flavije izrađa kao povjesničar koji je vrlo vjerojatno imao pristup povlaštenim informacijama o Isusovu suđenju, raspeću te počecima kršćanskog pokreta.

Pokušao sam istaknuti najvažnije točke Schmidtova argumenta, no one ni izdaleka ne obuhvaćaju punu širinu i dubinu materijala kojim se knjiga bavi. Stoga srdačno potičem čitatelja da djelo sam prouči.⁴

Schmidtova knjiga nije samo uvjerljiv dokaz autentičnosti *Testimonium Flavianum*, nego i značajan doprinos studijama o povijesnom Isusu i našem razumijevanju povijesnih događaja vezanih uz uhićenje, suđenje i pogubljenje Isusa iz Nazareta, kao i svjedočanstava ranih kršćana o njegovu uskrsnuću. Toplo je preporučujem svima koji se bave počecima kršćanstva i judaizmom drugoga Hrama.

Gregory S. Thellman

John H. Walton

Izgubljeni svijet Postanka jedan: Drevna kozmologija i rasprava o podrijetlu

Zagreb: Biblijski institut; Osijek: Evandeosko teološko veleučilište, 2025., str. 219

Knjiga *Izgubljeni svijet Postanka jedan* američkog znanstvenika Johna H. Waltona ubraja se među najutjecajnije suvremene evandeoske publikacije koje nude novo tumačenje biblijskog izvještaja o stvaranju u kontekstu kulturnih i intelektualnih obrazaca drevnoga Bliskog istoka. Autor, profesor Staroga zavjeta na Wheaton Collegeu, polazi od temeljne hermeneutičke postavke prema kojoj brojni suvremeni prijepori između teološke i znanstvene perspektive ne proizlaze iz samoga biblijskog teksta, nego iz anakronističkih interpretacija koje drevni narativ promatraju kroz pojmovni aparat modernih znanstvenih disciplina. Knjiga je ponajprije namijenjena kršćanskoj akademskoj i crkvenoj zajednici te nastoji ponuditi egze-

4 Što ne bi trebalo biti teško jer je darežljiv donator omogućio besplatno preuzimanje PDF-a knjige na <https://josephusandjesus.com>.